

Усвояването на природата през XIX в. в образа на планината в словашката и българската литература

Николай Желев

През XIX век славяните с изключение на руснаците се намират под властта на чужди страни. Словаците и българите споделят тази съдба под властта на Хабсбургската и Османската империя. Заплахата от изчезване на двете славянски култури провокира тяхната борба за оцеляване, като тя се изразява в проучване на родния език, литература и фолклор. Настоящото изследване се базира на теза на българския изследовател Ивайло Дичев според когото „всеобщата приватизация не подмина културата: приватизирана от индивида или групата култура днес наричат идентичност“¹. Двете понятия „култура“ и „идентичност“ при словаците и българите през XIX столетие са в толкова тясна свързаност, че достигат до взаимозаменяемост. Двата народа се стремят да изградят културен код, който точно да отразява спецификите на техните общества, като за тази цел се присвоява и околното пространство в лицето на природата, като тя започва да губи част от своя опасен характер. В конкретния текст анализът по какъв начин се възприема дивото се фокусира върху образа на планината.

Природата е приемана като създадена от Бог (или богове) и е проява на неговата воля. Планината като част от нея е диво място, което от древни времена се възприема като свързващо междинно пространство между земното и небесното. То е място, на което човек може да общува или да се срещне с Бог (или богове). Така е в митологията на древните елини с митичното убежище на божествата на планината Олимп. В Стария завет пророкът Моисей се изкачва на планината Тавор, за да приеме скрижалите с десетте Божии заповеди. Срещата с Бог е метафорично търсене на истината и получаване на ново знание и цел, която просветеният трябва да изпълни. Най-яркият пример за планината като място на откровение е т. нар. проповед на планината. Тази случка е епизод от Евангелие от Матей, в което Иисус Христос се изкачва на неназована планина и започва да поучава хората, които Го придружават, и представя Своето учение. По същия модел е и Преображение Господне, когато на планината Тавор Христос разкрива божествения Си лик на трима от Своите апостоли – Петър, Яков и Йоан. Акцентът върху примерите от Свещеното писание е наложителен, тъй като по време на Възраждането българите имат силно изразена религиозност. Словаците също са силно вярващи, макар и разделени на католици и протестанти, като по-голямата част от тяхната интелигенция завършва богословие в различни университети, част от тях работят и като

¹ Дичев, И. *От принадлежност към идентичност. Политики на образа*. София: ЛИК, 2002, 18.03.2025
<https://chitanka.info/text/50325-ot-prinadlezhnost-kym-identichnost#textstart>

действащи свещеници. Поради тази причина библейските мотиви, които се заемат за сюжета на различни произведения правят по-силно впечатление на тогавашната публика и засилват посланията на литературните творби.

Нужно е да се уточни, че по време на Възраждането българите не се възприемат като външни спрямо природата. Тя е част от техния бит, те живеят в пълна хармония с нея, тя е даденост за обикновения човек. Поради това заключението на изследователката Светла Гюрова е изключително точно: „почти до края на XIX в. (до пейзажните и лирични интерпретации на Вазов) нашата литература не познава изображения на природата, напълно отчуждени от живота и бита в нея. Все още много тясно свързана с народния живот, природата се възприема по-скоро като част от него“². В „Откъс от разказите на моята майка. Разходка до лозето“ (1859) на Васил Попович главната героиня е в пълна хармония с природата, докато в „Нещастна фамилия“ (1860) на Васил Друмев дивото е опасно в представите на хората, живеещи в цивилизацията, но в същото време тя е убежище за преследваните от турската власт. Авторът твърдо заявява чрез героите си, които намират безопасно място в природата, че страховете от самодивското жилище са просто суеверия. По подобен начин природното е неотделима част и от словашкия начин на живот и в литературата им се появяват много аналогични образи. В комедията „Коцурково, или само да не станем за срам“ новият учител Слобода, символизиращ просвещението и културата, е назначен в училището на село Коцурково и трябва да пътува до отдалеченото населено място.

В културата и на двата народа се наблюдава едно особено „усвояване“ на природната среда. В по-старата литература природата се възприема като проява на Божията воля, човек не е над природата, а живее според нейните условия като част от нея. През XIX век в двете литератури се открива едно отчуждаване от природата и особена форма на нейното присвояване. Отчуждаването се проявява много повече по начина, по който го осмисля френският философ Жан-Жак Русо – а именно чрез противопоставяне на неестествения покварен човешки ред на естествения чист порядък на околната среда. В двете славянски литератури се добавя и линия на етническо противопоставяне – управляващите чужди (унгарци, турци) са далеч от природата и не я разбират, докато подчиненият народ живее в някаква форма на симбиоза с нея. Най-силна връзка с нея имат героите, които защитават поробените, тъй като те обитават убежище дълбоко в планина или гора, където са недосегаеми. Усвояването на природата се изразява в преработването на готовите библейски модели като този на планината, който става изразител не просто на културното единство, но и богатство и желанието за съпротива срещу потисниците и несправедливия строй, който налагат. Това

² Гюрова, Св. Природното описание в структурата на Каравеловите разкази и повести, – В: *Любен Каравелов. Сборник по случай 150 г. от рождението му*, София: изд. на БАН, 1990, с. 128.

приватизиране е специфично, тъй като потенциалната обща идентичност не става господар над планините. Природата се явява като символ на загубеното величие, чистота и хармония, като всичко това може да бъде възстановено. По подобен начин тя бива представена в стихотворението „Възпоменание“ на Добри Чинтулов, в което лирическият Аз се разхожда из дивото и си спомня за отминалото величие на българите, като вижда руините на столицата на цар Асен, които са запазени от природата. Не може да се твърди, че околната срада бива по някакъв начин култивирана през XIX век, тъй като нейното „усвояване“ се изразява повече в приемането ѝ като символ на родното, но тя не се превръща в някаква форма на градина, в която човекът да я контролира.

Планините Татри и Балканът се приемат като символ на изгубената родна идентичност, поради това стават символ на свободата за словаците и за българите. В известното стихотворение на Янко Матушка, избрано за словашки химн, „Над Татрите се святка“ (1844), страховитите мълнии над планината известяват за съживяването на този славянски народ. Би могъл да се направи паралел с романа на британската писателка Мери Шели „Франкенщайн, или новият Прометей“ (1818) най-вече по отношение на съживителната сила на електричеството. В българската литература Добри Чинтулов в непубликуваното си стихотворение „Двама приятели“ разработва мисленото пътуване назад във времето, след като лирическият Аз се е изкачил на Балкана (в произведението – Хемус). От височината наблюдава старата столица Преслав и с обръщение към древногръцкия бог на изкуствата Аполон разказва за славната победа на хан Крум над византийския император Никифор.

Планината, като символ на високото, истината и свободата се превръща във форма на убежище, което е силно обвързано с фоклорни и християнски мотиви и в двете славянски литератури – в това скривалище за героите, борещи се против несправедливия ред, се намират различни фолклорни същества, които обикновено действат като помощници. Птиците, като летящи животни, са тясно обвързани с планината. Още в „Горски пътник“ (1857) на Георги Раковски се появяват юнашки сив сокол и орли, като общото между тях е животът на високи места – на каменни стени живее соколът, докато орлите – в снежни висини. Двете птици се срещат и в „Хаджи Димитър“ (1873) на Христо Ботев, където раненият юнак, някъде на Балкана, лежи ранен, а тези магически помощници лекуват неговите рани. Орелът присъства и в „Орлова птица“ (1845) на Янко Крал, където величественото животно прелита над Татрите, които се възприемат като родно позитивно пространство, но природните бури – дъждове, снегове, които затрудняват полета на птицата и задушават нейния живот, са в контраст с планината. Прелитащ орел има и в творчеството на Само Бохдан Хробон, най-изявеният представител на месианистичната линия на словашкия романтизъм. В стихотворението „Към орела“ поетът се обръща към благородната птица, представяйки я като метафора за родината,

и я призовава да защитава грешните души. Какъв смисъл влага в съчетанието „грешни души“ е трудно да се каже със сигурност. Ладислав Чузи изтъква, че Хробон „постепенно си сътворява индивидуален език, който се основава на изковаване на нови думи, на претворяване на вече известни и на използване на различни сложни думи. Новата лексика според него би трябвало да има по-голяма информационна стойност и най-вече сложните думи би трябвало да обхващат не само първичното значение на думата, но може би и вътрешните противоречия и отношенията между тях. Резултат от неговите експерименти е естетическото съживяване на езика, на което се опират някои съвременни писатели. От друга страна обаче се увеличава неразбираемостта на неговите стихотворения, и то дори до такава степен, че неговите стихотворения и до днес не са разбрани в подробности“.³

Героите изпълняват ролята на посредници между родното, което се отъждествява с природното в лицето на планината и обикновения народ. В настоящото изследване ще се анализират образите на Хаджи Димитър от баладата на Христо Ботев „Хаджи Димитър“ и на Юрай Яношик в определяния като баладичен епос на Ян Бото „Смъртта на Яношик (1862). И двамата са реално съществували исторически личности Хаджи Димитър е известен войвода на чета, докато Юрай Яношик, който е живял през XVII век, първоначално служи в армията на Хабсбургската империя и впоследствие става разбойнически капитан, който със своята дружина обира богатите и раздава на бедните, подобно на британския Робин Худ. Медиаторската роля на народните защитници авторите внушават чрез фолклорни и библейски мотиви. За „Смъртта на Яношик“ словашкият изследовател Алберт Лучански смята, че „в творбата на Бото Яношик се е превърнал в метонимия на народа и неговата смърт и възкресение трябва да символизира съдбата на народа“⁴. Връзка с тежката действителност открива ученият Ладислав Чузи, според когото „Реалността не създава условия за вярата в скорошния подем на словашкия народ, поради това Бото започва да я приема като омагьосана страна, която чака своя освободител“⁵.

В българска среда фолклорната традиция, наложена от истории и песни за Крали Марко, Момчил войвода, Секула детенце и др., има много по-голямо влияние върху литературните образи и сюжети. Романтизираният образ на хайдутина като борец за свобода и защитник на народа за пръв път е разработен в „Горски пътник“ на Георги Раковски. Лирическият Аз, войводата Хубян, излага своите мисли и чувства, като изказва огромна привързаност към природата и желанието да води своята чета из нейните дебри. Планината може да се възприема

³ Čúzy, L., Kákošová, Z., Michálek, M., Vojtech, M. Panoráma slovenskej literatúry, zv. I, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2004, s. 135.

⁴ Lučanský, A. Kristus v Smrti Jánošíkovej? Interpretácia kristologických motívov v Bottovej básnickej skladbe Smrť Jánošíkova – V: *Spirituálne zlomky. Zborník mladej literárnej vedy katedry Slovenskej literatúry a literárnej vedy*, Red. A. Lučanský. Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, 2018, s. 38

⁵ Čúzy, L.... Ibid s. 137.

и като форма на затвор, където, след като Хаджи Димитър е победен в битка, остава да лежи тежко ранен. В произведението „Смъртта на Яношик“ на Ян Бото се наблюдава диаметрална противоположност – докато словашкият герой е затворен в тъмница, далеч е от природата, намира се в човешката цивилизация, където бива и екзекутиран, то поетът Ботев отхвърля по всякакъв начин народният защитник да е загинал – и с началото на произведението, което звучи като призив – „Жив е той, жив е...“, както и „Тоз, който падне в бой за свобода, / той не умира: него жалеят / земя и небо, звяр и природа“. Диаметрално противоположните методи на описанието на това как героите напускат света на живите, продължават с фолклорното същество вила или самодива. Словашкият поет споделя, че след смъртта си Юрай Яношик се оженва за царицата на вилите, докато Хаджи Димитър през нощта е посетен от самодиви, като на сутринта българският хайдутин остава да лежи на същото място. Природата се оказва пространство, в което Хаджи Димитър е затворен и което не се предполага да може да напусне.

В използването на природата за литературни цели могат да се открият общи похвати, използвани и от словашките, и от българските автори. Планината е пространство на истината, на откровение, следващо християнския и древногръцкия модел, където убежище намират героите, защитаващи угнетения народ. Високото място е не толкова символ на природната красота, на съвършенството на Божието творение или на гнева на Бог, а е много повече знак за загубеното родно, което народът трябва да си върне. В словашката литература значително повече доминират християнските мотиви, докато в българската – фолклорни или базирани на исторически събития. Възможна причина за такава разлика е липса на конфесионално разединение сред българите, докато при словаците съществува деление на католици и протестанти и чрез използването на християнски мотиви се прави опит за обединение. По-скромният исторически наратив, с който разполагат словаците, не осигурява материал за разгръщане на образа на свободната родина, която техните писатели виждат във Великоморавското княжество.

Bibliography

- Дичев, И. *От принадлежност към идентичност. Политики на образа*. София: ЛИК, 2002, 18.03.2025 <https://chitanka.info/text/50325-ot-prinadlezhnost-kym-identichnost#textstart>
- Гюрова, Св. Природното описание в структурата на Каравеловите разкази и повести, – В: *Любен Каравелов. Сборник по случай 150 г. от рождението му*, София: изд. на БАН, 1990.
- Čúzy, L., Kákošová, Z., Michálek, M., Vojtech, M. *Panoráma slovenskej literatúry, zv. I*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2004.
- Lučanský, A. *Kristus v Smrti Jánošíkovej? Interpretácia kristologických motívov v Bottovej básnickej skladbe Smrť Jánošíkova – V: Spirituálne zlomky. Zborník mladej literárnej vedy katedry Slovenskej literatúry a literárnej vedy*, Red. A. Lučanský. Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, 2018.